

**ՈՐՎԱԳԾԵՐ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՔԱՇԱԹԱՂԻ ՍԵԼԻՔՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

XV դ. կեսերից պարսկական իշխանությունները հակաօսման-յան նկատառումներով նպաստեցին Սյունիքում չորս մելիքությունների ձևավորմանը: Դրանցից ամենահայտնին Հաբանդ գավառի հյուսիս-արևելյան և Աղահեճք գավառի արևելյան տարածքում ստեղծված Քաշաթաղի Սելիք-Հայկազյանների մելիքությունն էր: Այն ճանաչված է Քաշաթաղի կամ Խանաճախի մելիքություն անուններով: Այդ ժամանակներից սկսած ձեռագրերի հիշատակարաններում Հաբանդ գավառաձևումն այլևս չի հիշատակվում, փոխարենը հաճախ ենք հանդիպում Քաշաթաղ անունը: Դ. Ալիշանը գրում է. «Հաբանդ որ մասամբ կամ բոլորով կոչի և Քշաթղ և մաս համարի Ձանկեագորի»¹: Նա Հաբանդի ամբողջովին մտած լինելը Քաշաթաղի մեջ հավանական չի համարում: Այդ կասկածն անհիմն չէ: Հաբանդ գավառի հյուսիս-արևմտյան տարածքները չեն մտել Քաշաթաղի մեջ: Որոտան գետի միջին հոսանքի մի քանի տասնյակ կիլոմետր ձգվող կիրճի գյուղերում (Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր, Երիցաթումբ և այլն) գրված ձեռագրերում շեշտվում է Կապան երկրա-նունը կամ Որոտան գավառաձևումը²: Լեոն գտնում է, որ Քաշաթաղի մելիքությունը գտնվում էր Հագարի (Աղավնո) գետի ավազանում³: Անշուշտ, Լեոն նկատի ունի գետի միջին և վերին հոսանքի ավազանը: Սելիքության արևմտյան մասն ընդգրկում էր Աղավնո գետին զուգընթաց դեպի հարավ հոսող Օիծեռվանից (Ձաթուղ) գետի ավազանը՝ ներառելով նաև գետի աջակողմյան բարձրադիր տարածքները և այնտեղ գտնվող գյուղերը (Խանաճախ, Վաղատուր, Խոզնավար և այլն): Վերջիններս մտնում էին Հաբանդ գավառի մեջ: Քաշաթաղի մելիքության սահմանները վերջնականապես ճշգրտված չեն: Ամեն դեպքում այն

¹ Ալիշան Դ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 8:

² Ժամանակի պարսկական վավերագրերն օգտագործում են Ղափանաթ և Օրոտն վարչական անվանումները:

³ Լեոն, Հայոց պատմություն, հ. 4, Ե., 1946, էջ 504:

եղել է փոքրածավալ իշխանություն՝ նրանում հաշվվում էին գրեթե մեկ տասնյակ գյուղեր:

Քաշաթաղ տեղանունը սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է տարբեր տառադարձություններով. Առաքել Դավրիժեցին այն անվանում է Քշտաղս, Քշաթաղ⁴, իսկ Լեոն՝ Քեշթաղ, Խշտաղ և Քշթաղ⁵: Հետաքրքիր է, որ պարսկական վավերագրերում այդ երկրամասն անվանվում է Գուշթասիֆ կամ Քուշթասիֆ⁶: Ատ. Օրբելյանը թվարկելով Սյունիքի գավառները՝ գրում է. «Հինգերորդը՝ Աղահեճ գավառը, որ այժմ կոչվում է Քաշաթաղ և Խոժոռաբերդ»⁷:

Խոժոռաբերդի տեղադրությունը ճշգրտված չէ: Քաշաթաղին հանգամանալից անդրադարձել է Ա.Ղարազյոզյանը⁸: Ըստ նրա Քաշաթաղ տեղանունը ստեղծվել է աշխարհագրական գործոնի ազդեցությամբ: Քաշաթաղ կամ Քաշի-թաղ տեղացիների խոսքով նշանակում է ցածրադիր տեղանքում գտնվող բնակատեղի: Որպես կռվան Ա. Ղարազյոզյանը նշում է Վերին-շեն բնակավայրի գոյությունը նույն տարածքում՝ Քաշաթաղի հարևանությամբ: Վերին-շեն կոչել են բարձրադիր տեղանքում գտնվող բնակավայրը, Քաշաթաղ կոչել են «քաշի»՝ ցածր վայրում գտնվող բնակավայրը⁹: Սակայն Ա.Ղարազյոզյանը Քաշաթաղը նույնացնում է Ղարաղշլաղ գյուղի հետ: Ա. Ղուլյանի կարծիքով Քաշաթաղը նախկին քրդաբնակ Սուլթանքենդն է ու դա հաստատում է այդտեղ Սելիք-Հայկազ Ա-ի ապարանքի ավերակների առկայությունը¹⁰:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, թարգմ., առաջ. և ծանոթագր. Վ. Առաքելյանի, Ե., 1988, էջ 25, 206:

⁵ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 54, 523:

⁶ Սատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտականեր, կազմող՝ Հ. Փափազյան, պրակ 2-րդ, Ե., 1959, էջ 89-90: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Ե., 1972, էջ 251:

⁷ Օրբելյան Ատ., Սյունիքի պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1986, էջ 70, 399: Պետք է կարծել, որ Քաշաթաղ կոչվում էր Աղահեճը գավառի հարավ-արևմտյան մասը, իսկ Խոժոռաբերդ կոչվում էր Աղահեճի հյուսիս-արևելյան հատվածը:

⁸ Ղարազյոզյան Ա., Սյունիքի Բաղք և Քաշունիք գավառաանունների ստուգաբանության շուրջը, ԼՀԳ, 1978, թիվ 12: Տե՛ս նաև Карагезян А., Сюник, Нахчиван и Гохтн, Е., 2002:

⁹ Карагезян А., նշվ. աշխ., էջ 81:

¹⁰ Ղուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Ե., 2001, էջ 19-21:

Մ. Հասրաթյանը ևս մման կարծիք է արտահայտել: Բնակատեղին գտնվում է Աղավնո գետի աջակողմյան Ծիծեռվանից վտակի ծախ ավիին՝ Ծիծեռնավանքից քիչ հարավ:

Մինչև օրս հարատևող համաժախ բնակավայրը գտնվում է Սյունիքի պատմական Հաբանդ և Աղահեճք գավառների սահմանագլխին, Գորիսից 30 կմ հեռավորության վրա¹¹: Այստեղ XV-XVII դդ. իրենց գործունեությունը ծավալեցին Քաշաթաղի Մելիք-Հայկազյան տոհմի ներկայացուցիչները: Խամաժախը մելիքանիստ է դառնում XVI դ. առաջին կեսին և դա, հավանաբար, արվել է պաշտպանական նկատառումներով: Քաշաթաղի հարավ-արևելյան սահմաններում մահմեդական իշխանությունները սկսել էին բնակեցնել քրդական քոչվոր ցեղերի, և հայ մելիքները նստավայր ընտրեցին Քաշաթաղից 10-12 կմ հեռու գտնվող անառիկ դիրք ունեցող Խամաժախը: Խամաժախ տեղանվան ստուգաբանության փորձեր եղել են: Խամաժախ, Խոնաժախ թե՛ Խնաժախ: Ներկայումս ճանաչում է ստացել Խնաժախը: Բայց չէ՞ որ Օրբելյանն օգտագործել է Խամաժախը: Խամաժախ է գրվել նաև 1647 թ. գյուղի կուսանաց անապատի միանձնուհի Մարիամի ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում¹²: Անընդունելի է նաև Խոնաժախ ձևը, որն օգտագործել են Ղ. Ալիշանն ու Մ. Հասրաթյանը: Տեղանունը կապ չունի խունկ ծխելու կամ ծախելու հետ: Խամաժախ տեղանունը կապ չունի նաև «խանին ծախված» կեղծ ու պարզունակ բացատրության հետ: Հիմ ու տոհմիկ Խամաժախից բարբառային Խնաժախին անցման լեզվական օրինաչափությունը համոզիչ ներկայացրել է Ալ. Մարգարյանը¹³: Բառը ա հոդակապով բարդություն է, որի առաջին բաղադրիչը խան-խոն՝ «ափսե, սինի, սեղան» բառն է, որը Հր. Աճառյանը գտնում է պահլավերենից փոխառյալ և որը կապ չունի հետագա դարերի թուրքերեն դանխան բառի հետ¹⁴: Բնակավայրը հնուց եղել է արհեստագործական

¹¹ Ստ. Օրբելյանի հարկացուցակում նշվում է որպես խոշոր՝ 20 միավոր հարկ վճարող բնակավայր:

¹² Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Գ, Ե., 1984, էջ 256:

¹³ Մարգարյան Ալ., Մի քանի տեղանունների ծագման մասին, ՊԲՀ, 1988, թիվ 4, էջ 126: Հետաքրքիր է, որ ծայրավորները սղված են նաև բնակիչների ինքնանվան մեջ. *խնծխեցի*:

¹⁴ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Թ, Ե., 1973, էջ 327:

կենտրոն: Այդ են վկայում պեղումներից հայտնաբերված բազմազան իրերը¹⁵:

Մելիքանիստ Քաշաթաղ ավանն իր անունը տվեց ողջ գավառին և մելիքությանը, թեպետ Քաշաթաղ երկրանունն ավելի վաղ ևս գործածական էր՝ ինչպես Ստ. Օրբելյանի մոտ: Տարածքի նախկին Աղահեճք անվանումն անցավ պատմության գիրկը: Մ. Հասրաթյանը Քաշաթաղի Մելիք-Հայկազյան մելիքական տունը սերած է համարում Սյունիքի Պռոշյան իշխանական տոհմից: Վերջիններս Վայոց Ձոր էին եկել Արցախից: Քաշաթաղի մելիքական տան հիմնադիրը համարվում է պարոն Հայկազը: Նա բնակություն հաստատեց Քաշաթաղ ավանում, որը թեպետ փոքր բնակավայր էր, սակայն ուներ գերադասելի կենտրոնական դիրք, մեղմ ու տաք կլիմա: Պարոն Հայկազը հաղթական Պռոշ Մեծ իշխանի ծոռն էր, «երևելի իշխանաց իշխող» և «ասպարապետ Հայոց» Ջուռ Պռոշյանի եղբոր որդին¹⁶: Մ. Օրմանյանը, նրանց սերած է համարում Ջուղայից¹⁷:

Մելիք-Հայկազ Ա-ն իշխել է 1450-1515 թթ. և թաղվել Քաշաթաղ ավանում: Նրա շինարարական գործունեությունից մեզ են հասել մելիքական ապարանքի ավերակները: 1950 թ. ապարանքն ուսումնասիրել է Մ. Հասրաթյանն ու գրել. «Հռչակավոր Ծիծեռնավանքից ոչ հեռու գտնվող Քաշաթաղ ավանի մեջ պահպանված երկհարկանի քարաշեն

¹⁵ Խնկիկյան Օ., Պեղումներ Գորիսի շրջանում, ՊԲՀ, 1985, թիվ 3, էջ 164-176:

¹⁶ Տես Կարապետ եպիսկոպոս, Նիթեր հայ մելիքության մասին, պրակ Բ (Դօփեանք եւ Շահնագարեանք), Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 94-95: Խաչենցի Վասակ խաղբակյանը XIII դարասկզբին Ջաքարյաններից որպես կալվածք է ստանում Վայոց Ձորի մի մասը և, Օրբելյանների պես, հիմնում ժառանգական իշխանություն: Պռոշ Մեծը (1223-1284) Վասակի որդին էր: Ի դեպ, Ջուռ անունը խանձաձախում հարատևել է, գյուղում հայտնի է Ջուռունց մեծ տոհմը:

¹⁷ Նշելով պարոն Հայկազի և նրա հոր անունները՝ Մ. Օրմանյանը գրում է. «Անապատին (Հարանց Մեծ - Ա. Հ.) հիմնարկողներուն կարգին պիտի յիշենք նաեւ ոչ կրօնաւոր մէկ մը, Ջուղայեցի Հախնազարի որդի Հայկազն իշխանը»: (Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2731): Գտնում ենք, որ սխալվում էր և Լեոն, երբ խոսելով Ն. Մոկացու ներքողի մասին, շեշտում է, որ Հայկազը և իր հայր Հախնազարը եղել են ջուղայեցի. «Այսպես նա տալիս է Նոր-Ջուղայի պատմության մի շատ հետաքրքրական էջը հանձին Հախնազարի, որ Շահ-Աբբասի ձեռքով քշվածներից մեկն էր, անշուշտ՝ վաճառական, և նրա որդի Հայկազն, որ Շահ-Աբբասի սիրելին է դառնում արդեն ոչ թե իր վաճառական անվան այլ զինվորական ընդունակություններով և քաջությամբ» (Լեո, նշվ. աշխ., էջ 372):

դոյակ-ամարաթի կառուցումը անտարակույս պատկանում է Մելիք-Յայկազ Ա-ին՝ XV դ. վերջերին»¹⁸: Քաշաթաղի, ինչպես նաև Խանածախի մելիքական ապարանքները ուսումնասիրել է Ա. Ղուլյանը¹⁹: Մելիքության կենտրոնը Խանածախ տեղափոխվելուց հետո էլ Քաշաթաղ ավանի դերը չի նվազում՝ այն շարունակում էր մնալ մելիքական նստավայրերից մեկը: Գյուղը ներկայումս վերակոչվել է Մելիքաշեն անունով:

Մելիք-Յայկազ Ա-ի հաջորդ Մելիք-Յախնազարը (1515-1551) թաղվել է Խանածախում: Ուրեմն Խանածախը մելիքանիստ է դառնում Յախնազարի օրոք: Խանածախում կառուցվում է մելիքական դամբարան, իսկ Մելիք-Յախնազարի գերեզմանին կանգնեցվում է հուշակոթող: Մ. Յասրաթյանը գրում է. «Բարձրաճաշակ արվեստագետ-վարպետ ոմն Ստեփանոս արքեպ 1551 թ. "կազմել էր" (կառուցել էր) Յախնազար իշխանի գերեզմանը, մի անօրինակ ձևով և շքեղությամբ: Հորիզոնական վիճակով դրված էր 7 աստիճանների վրա: Միայն քանդակներից ազատ երեսի (վերին մասի) հարթության վրա գրված էր հետևյալը. «Ես Սերավս կնոջ սբ Խաչա: Կողակցին իմ Յախնազարին: Որ մեծ իշխան էր ի մեջ թագոորաց: Եվ որդին իմ Յայկազ կնոջ գեղիս առաջնորդ թվ. Ո: Ես Ստեփանոս հպեղաս: Կազմեցի այս տապանեղ»:

Այս հույակապ կոթողը շրջապատի հուշարձանների հետ պահպանվել էր անվթար մինչև 1930-1931 թթ. (ես տեսել էի 1926 թ. աշնանը)»²⁰:

Հուշարձանն այսօր ամբողջական չէ: Մատուռ-դամբարանի շինությունը մնում է, բայց չկան 7 աստիճաններն ու տապանաքարը, կառույցի պատերի արտաքին սրբատաշ քարերը պոկոտած են: Այն գտնվում է գյուղի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցուց 35-40 մ արևելք՝ Վարդան Թումանյանի այգում: 2,35 մ x 4, 60 մ x 2,70 մ ներքին չափեր ունեցող թաղակապ մատուռն անդուռ է: Երբ մատուռին կից տան բնակիչներին հարցրեցինք, թե ու՞մ դամբարանն է, նրանք պատասխանեցին, թե դա Մելիք-Շահնազարի գերեզմանի տեղն է: Թերևս շփոթել են Յախնազար-

¹⁸ Յասրաթյան Մ., Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Քաշաթաղ-Խանածախ, Ե., 1985, էջ 158:

¹⁹ Ղուլյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 17-22:

²⁰ Յասրաթյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 162:

Շահնագար անունները: Շահնագար-Նագար եղել է Մելիք-Չայկազ Բ-ի երկրորդ կնոջից ծնված երեք որդիներից միջնեկի անունը: Մատուռ-դամբարանից հյուսիս նույնպես եղել են մելիքական գերեզմաններ, որոնց մեջ և հավանաբար Մելիք-Չայկազ Բ-ինը, սակայն դրանք հիմա չկան:

Մելիք-Չախնագարը գյուղի հյուսիսային բարձր բլրասարի վրա իր հորեղբոր պատվին կանգնեցրել է 1,5 մ x 0,75 մ x 0,25 մ չափերով խաչքար: Խաչքարը խիստ վնասվել է: Գյուղի դպրոցի աշխարհագրության ուսուցիչ Ալեքսանդր Մուսայելյանի ջանքերով 1987 թ. ընկած խաչքարը կանգնեցվել է: Կողքին դրվել է կոտրված հին խաչքարի գլխամասը: Նորից տեղադրված քարաթմանի կողքին փորագրված է 1581 թ., որը, կարծում ենք, հին խաչքարի վրա սխալ կարդացված թվականի արդյունք է: Այդ թվականին Մելիք-Չախնագարն արդեն հանգուցյալ էր:

Մելիք-Չախնագարից հետո Քաշաթաղի կամ Խանաժախի մելիքության ղեկն անցնում է Չայկազ Բ-ին (1551-1621): Նրա օրոք օսմանյան թուրքերը Արցախի և Սյունիքի միջև ընկած ձորերում բնակեցնում են ռազմատենչ քրդական ցեղերի: Պա տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում՝ 1586-1607 թթ. Արաքս գետի ձախ ավազանին տիրեցին թուրքերը:

Մելիք-Չայկազ Բ-ն չէր կարող անտարբեր մնալ մահմեդական ցեղերի բնակեցմանը: Նա երկար ու համառ կռիվներ է մղել: Սակայն թուրքական պետության դեմ կռվող մելիքի ուժերն անհատնում չէին: Նա նույնիսկ գերի ընկավ օսմանցիներին, տարվեց Գանձակ: Այդ մասին պատմվում է 1495 թ. գրված ավետարանի վերագնման ժամանակ արված հիշատակարանում. «...Պարծեալ յիշեցեք զպարոն Չայկազ աղէն, որ ազգն օսմանցու(ւո)ց նեղացուցին՝ բազում գանձս առին՝ ոսկի, եւ արծաթ, եւ հանդերձ, եւ ըմբռնեցին տարան (ի) Գանջայ, եղին ի գքին եւ ի բանդի, եւ անտի ազատեալ, թողեալ զտուն իւր, եւ գնացեալ զԱլա-հան, եւ անկեալ (առ) շահ Ապասն: Եւ շահ Ապասն խիստ սիրեալ տուեալ խալաթ եւ պարոնութիւն երկրիս Քաշաղոյ որպես ինքն կամ էր: զտասանորդն եւ զհարկն»²¹: Ուրիշ հայ մելիքների հետ Մելիք-Չայկազի Պարսկաստան հեռանալու մասին, վերոհիշյալ հիշատակարանից զատ,

²¹ Չայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ դար, հ. Ա, Ե., 1974, էջ 206-207:

նշում է նաև Առաքել Դավրիժեցին²²: Մելիք-Յայկազը Շահ Աբասի կողմից արժանանում է առանձնահատուկ ուշադրության և ստանում «Գոջա ասլան»՝ «Ծեր առյուծ» պատվավոր մականունը: Շահը Մելիք-Յայկազին մի հրովարտակով շնորհում է սադրինիշին տիտղոսը, որը նշանակում է թագավորի մոտ առաջին տեղում նստող, գահերեց²³: Մելիք-Յայկազի պարսից արքունիքում երևելի լինելու մասին է խոսում նաև Առաքել Դավրիժեցին²⁴: Մելիք-Յայկազ Բ-ի հրամանատարությամբ պարսկական զորքերը շատ հաղթանակներ են տոնել թուրքերի դեմ:

XVII դ. սկզբին Սյունիքը Պարսկաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո Մելիք-Յայկազ Բ-ն արքունիքից վերադառնում է իր ծննդավայրը և ձեռնամուխ լինում հայրենի եզերքի շենացմանը: Սակայն երկրի շենացման համար խաղաղ պայմաններ էին անհրաժեշտ, և իշխանը հասնում է այն բանին, որ Շահ Աբասը «աշխարհասաստ» հրաման է արձակում Մելիք-Յայկազ Բ-ի թե՛ քրիստոնյա, թե՛ մահմեդական հակառակորդների դեմ: 1609 թվակիր արքայական հրովարտակով Շահ Աբաս Ա-ն «լավագույն քրիստոնյա» Մելիք-Յայկազի հակառակորդներին նախազգուշացնում է. «...Ուստի, որոշեցինք, որ ոչ մի արարած չհամարձակվի օսմանցիների չարաբաստիկ ժամանակներում կատարված գործերի պատճառով հիշյալ մելիքին նեղություն տալ և անհանգստություն պատճառել, և թող զգուշանան անհնազանդությունից. այդպիսիք ենթակա են պատժի»²⁵: Նա հովանավորչական գործունեություն է ծավալում իր մելիքության սահմաններից դուրս գտնվող հոգևոր-մշակութային կենտրոններում, ինչպես օրինակ, Յալիձորի Յարանց Մեծ անապատում: Եվ ի՞նչն է ուշագրավ. նա իր եռանդուն գործունեությունը սկսում է Շահ Աբասի վերոհիշյալ հրովարտակից հետո, մոտ 80 տարեկան հասակում: Նրա կյանքի վերջին տասնամյակի բարեգործությունների շարքում հիշատակվում են Յալիձորի Յարանց Մեծ անապատի հիմնարկումը (1608-1610), Ծիծեռնավանքի վերանորոգումը և պարսպի ամբողջացումը (1613), Յոջանցի անապատի հիմնարկումը (1615): Տե-

²² Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 25:

²³ Րաֆֆի, Երկեր հ. 10, Ե., 1964, էջ 371:

²⁴ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 176:

²⁵ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ 2-րդ, էջ 89-90:

դին է մեջքերել Ն. Ակինյանի խոսքը նրա մասին. «Մելիք Հայկազն ինչպես բազկով քաջարի, նույնպես հոգևով ազնիւ էր, երկիւղած եւ աստուծապաշտ»²⁶:

Նա հոգ է տանում իր մելիքության հոգևոր կենտրոն Ծիծեռնավանքի մասին ու կառուցում վանքը շրջափակող բարձր պարիսպը: Վանքի միակ՝ արևմտյան, դարպասի դրսի պատին Մելիք-Հայկազ Բ-ն թողել է 1613 թ. նորոգման չորս տողանոց արձանագրություն.

«Նորոգ

եցաւ պարիսպս ի ձեռն Հայ

կազի շխանիս ի առջնդու

թի Սկտչեպս թվ ՌԿԲ»²⁷:

Մելիք Հայկազ Բ իշխանն է կառուցել նաև Խանածախի մինչև օրս կանգուն Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին: Եկեղեցու երկարությունը 20 մետր է, լայնությունը՝ 11, թաղակապ է, տանիքը՝ քարաշար, առանձնանում է սպիտակ քարի գեղակիր խորաքանդակներով կամարակապ մուտքով, նույն քարով են շարված նաև պատուհանների եզրերը²⁸:

Մելիք-Հայկազ Բ-ի օրոք է կառուցվել նաև Խանածախ գյուղի ջրատարը: Ջուրը բավականին հեռվից է բերվել, գյուղի ողջ երկարությամբ այն հատուկ ջրահավաք թունելով հասցվել է մինչև գյուղի հարավային ծայրը՝ մելիքի բաղնիքի կարիքները հոգալու համար: Բաղնիքի շինության պատերը նշմարվում են: Իսկ Մելիք-Հայկազ Բ-ի կառուցած ջրառատ աղբյուրից (քյահրիզ) մինչև օրս օգտվում են գյուղացիները: Մելիքի օգտագործած ընդարձակ տարածքը՝ ներառյալ աղբյուրը, առնված է եղել հաստ ու բարձր պարիսպի մեջ: Խանածախ գյուղի ջրամատակարարման համակարգն ուսումնասիրած Ն. Պապուխյանը գրում է. «Երբեմն իբրև բնակատեղ ընտրվել են այնպիսի վայրեր, որտեղ ջուր բերելու համար զգալի աշխատանք է կատարվել: Ուշագրավ օրինակ է Գորիսի շրջանի Խանածախ գյուղը՝ Մելիք-Հայկազյանների ուստանը, որ-

²⁶ Հ. Ներսես վ. Ակինեան, Մովսես Գ. Տաթևացի, Վիեննա, 1936, էջ 184:

²⁷ Հասարայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 236:

²⁸ Սպիտակ քարը բերվել է բավական հեռվից: Եկեղեցու զանգակատունը կառուցվել է 1905 թ.: Պահպանվել է նաև եկեղեցու զանգը՝ 1859 թ. Թ. Թադևոսյանի նվիրատվական արձանագրությամբ:

տեղ խմելու ջուրը բերվել է բավական հեռվից, հողով ծածկված քարաշեն առվի միջոցով»²⁹:

Մելիքության շրջանից խանածախ գյուղում պահպանված ամենից երևելի հուշարձանը մելիքական ամարաթ բնակելի տունն է կամ ինչպես գյուղացիներն են կոչում՝ բալախանան³⁰: Ամարաթից 25-30 մետր դեպի ծորն իջնող զառիթափի վրա, ճանապարհի տակ եղել են մելիքական բանտ-քարանձավները³¹: խանածախի մելիքական ապարանքի կառուցումը տարբեր ուսումնասիրողների կողմից վերագրվում է Մելիք-Յայկազ Բ-ին³²: Կասկածանք է հայտնել միայն Մ. Յասրաթյանը. «Սա (Մելիք-Յայկազարը - Ա.Յ.) (ունեցել է) գուցե նույն վարպետների ձեռքով կառուցված, դարձյալ հարակից շենքով (ապարանք) խոնածախ - խնածախում, (որը) պահպանվել և հասել է մեզ»³³:

Մելիքական առաջին ապարանքը Մելիք-Յայկազ Ա-ի կողմից կառուցվել է Քաշաթաղ ավանում: Այն ներկայումս խիստ վնասված վիճակում է, թեպետ որոշակի տպավորություն է թողնում: Ապարանքի վերակազմությամբ, շինության ուսումնասիրության գործով զբաղվել է Ա. Ղուլյանը:

Խանածախում XVI դ. երկրորդ կեսին Մելիք-Յայկազ Բ-ի կառուցած ապարանքը մեզ է հասել համեմատաբար ավելի լավ վիճակում: Յետագա փոքր-ինչ կառուցումներով կամ լրացումներով հանդերձ ապարանքից պահպանվել են երկու շինություն՝ կրկնահարկ դահլիճները և մի քանի մետր հեռու գտնվող գլխատունը: Առաջին հարկի դահլիճի չափերն են 3,9 մ x 6,2 մ x 3,9 մ, իսկ երկրորդ հարկինը՝ 3,9 մ x 6,6 մ x 3,65 մ: Գերանածածկ «հազարաշեն» առաստաղ ունեցող գլխատան չափերն են 6,0 մ x 7,0 մ:

²⁹ Պապուխյան Ն., Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Ե., 1972, էջ 16:

³⁰ Բալախանա պարսկերեն բառ է, թարգմանվում է վերնատուն: Բալախանան հարստության խորհրդանիշ էր: Խանածախում առ այսօր գործածական է բալախանի կարաս-անհատնում կարաս արտահայտությունը:

³¹ Խանածախ գյուղից ոչ հեռու կա Դատ-Մելիք անունով մի լեռ: Ըստ պահպանված բանավոր զրույցների, այդ լեռան վրա էր մելիքը պատժում օրինազանցներին:

³² Ղուլյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 23:

³³ Յասրաթյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 158, 162:

Մելիք-Չայկազ Բ-ն ձեռնարկում և 1615 թ. ավարտում է Չոչանց գյուղի եկեղեցու և անապատի կառուցումը, ապահովում դրանց գործունեությունը: Չոչանցն (Չոչազ, Ղոչազ) անշուշտ մտնում էր Քաջաթաղի մելիքության մեջ: Գյուղը Ստ. Օրբելյանի հարկացուցակում նշված է Աղահեճ գավառում՝ Չունչաք անունով, որը 12 միավոր հարկ էր վճարում Տաթևի վանքին³⁴: Նշանավոր մելիքի հորդորով է, որ Չալիժորի Չարանց Մեծ անապատից այստեղ են տեղափոխվում անապատական շարժման երկու երևելի գործիչներ՝ Կիրակոս Տրապիզոնցին ու Թումաս (Թումա) Տաթևացին:

Կիրակոս Տրապիզոնցին թաղվել է Չոչանցի անապատում, այդ մասին Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Իսկ տեղ Կիրակոսը, որ զնաց Չոչանց, այնտեղ մնաց կրոնական ժուժկալությամբ, մույն տեղում, Չոչանց գյուղի մոտ, իր անապատում վախճանվեց մեր թվարկության 1070 (1621) տարում...»³⁵: Իսկ Թումա եպիսկոպոսը եղել է հայոց եկեղեցու Շամախու թեմի առաջնորդը (1660-1664): Մելիք-Չայկազ Բ-ի հովանավորությամբ կառուցված Ս. Սիմաս եկեղեցին կանգուն է³⁶: Իսկ անապատը: Չնավայրն ուսումնասիրած Ա. Ղուլյանը նշում է, որ Առաքել Դավրիժեցու հիշատակած անապատի հետքերը չեն մնում և «մնում է ենթադրել, որ այդ անապատի կառույցը հիմնովին ավերվել է և մեզ չի հասել»³⁷: Բայց ազատագրված տարածքների հայկական հուշարձաններն ուսումնասիրող արշավախումբը Չոչանց գյուղից մեկ կիլոմետր հյուսիս գրանցել է XVII դ. կիսավեր ժայռափոր վանք: Կարծում ենք հենց այս ժայռափոր վանքն է (որպիսին կա և Խանաճախում) եղել պատմիչի նշած «Չոչանց գյուղի մոտի» անապատը: Անապատի նավակատիկը տեղի է ունեցել 1615 թ.: Այդ իրադարձության առթիվ Ն. Ակինյանը գրում է. «Անապատին մաւակատիքը խմբուեցաւ 1615-ին, ի ներկայութեան բազմաթիւ եկեղեցականներու. Սովսես վարդապետը կը յիշե՛զ գայն իւր առ Գրիգոր Կեսարացի թղթին մէջ այսպէս. «Սուրբ Խաչին տօնին մաւակատիս եղել մորակերտ եկեղեցւոյ, զոր շինեալ է բարե-

³⁴ Օրբելյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 399:

³⁵ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 207:

³⁶ Ժամանակին այնտեղ եղել է պահեստ, հացի փուռ:

³⁷ Ղուլյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 164:

պաշտ աստուածասէր իշխանն Յայկազ ի իւր սեփական գիւղն»։ թեպէտ գիւղը յանուանէ չի յիշատակուիր, բայց-ինչպէս ինձ կը թուի-պէտք է նոյնացնել Յօջանց գիւղին հետ»³⁸։ 1960 թ. Յոջանցի հնություններն ուսումնասիրելիս Մ. Բարխուդարյանը գյուղի եկեղեցու արևմտյան պատի սալքարի վրա տեսել ու գրառել է 8 տողանոց մի արձանագրութիւն, որի վերջին երկու տողը եղել է եղծված. «ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ. ԵՍ ՅԷԿԱԶ| ԱՐԱՆՈՅԻՆ ՅԱՅՐԷՆ| ԻՔՆ: Դ : ԲԱԺԻՆ| : Ա: ԻՄ ԷՐ. ԵՏ| ՎԻ ՎԱԽՄ ԸԱՏ| ԵՓԱՆՈՍ...|...|»³⁹։ Մակայն դժվար թե արձանագրութեան մեջ հիշատակված «ՅԷԿԱԶ»-ը նշանավոր մելիքի անունը լինի։

Մելիք-Յայկազ Բ-ի կյանքի ամենակարևոր ու մեծագույն գնահատանքի արժանի գործը անտարակույս եղել է Յալիձորի Յարանց Մեծ անապատի հիմնարկումին սատարելը։

Յալիձորի Յարանց Մեծ անապատը կառուցվել է 1608-1610 թթ.՝ հին Յալիձոր գյուղի դիմաց, Որոտան գետի աջ ափի հարթության վրա՝ թեպէտ 1658 թ. ավերիչ երկրաշարժը ստիպել է անապատկաններին տեղափոխվել նոր վայր⁴⁰։ Մելիք-Յայկազ Բ-ն ոչ միայն հովանավորել է համալիրի շինարարութիւնը, այլև մշտապես հոգացել է անապատականների կարիքները, սերտ կապերի մեջ է եղել անապատի առաջնորդների, մասնավորապես՝ կիսել Մովսէս Խոտանանցու (ապագա կաթողիկոսի) գաղափարները, աջակից եղել բոլոր ձեռնարկներին։ Նշանավոր մելիքի անապատի կայացման գործում խաղացած դրական դերը շեշտել են ինչպէս ժամանակակիցները, այնպէս էլ հետազոտողները։ Ահա թե ինչ կարծիք է հայտնում Ն. Ակինյանը. «Մելիք Յայկազն իւր հովանաւորութեան տակ առած ըլլալով Մեծ Անապատն եւ անոր միաբանները, պաշտպանեց զանոնք կաթողիկոսներու եւ անոնց համախոհներու ոտնձգութիւններու առաջ։ Առանց այդպիսի պաշտպանութեան կարելի չէր յուսալ, որ Անապատն ծաղկէր եւ բարգաւաճէր այն բազմաշփոթ դարուն»⁴¹։ Յայրենասեր իշխանի գործունեութեանը սիրով անդրադարձել նրա ժամանակակից, XVII դ. նշանավոր հայ բանաստեղծ Ներսէս Մո-

³⁸ Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 184։

³⁹ Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ վիմագրութեան, պրակ 5-րդ, Ե., 1982, էջ 194։

⁴⁰ Նոր անապատը կառուցվեց մի քանի կմ հեռու՝ Տաթև գետակի և Որոտան գետի միախառնման վայրից ոչ հեռու։

⁴¹ Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 187։

կացին (Բեդլու-բեխավոր մականունով): Նա Հալիծորի Հարանց Մեծ անապատի ամենաերևելի անապատականներից է, ծնունդով Սոկք գավառի Ասկնջավս գյուղից: Նա 1617-1621 թթ. անապատում դասավանդել է փիլիսոփայություն, ապա իր հետևորդ ու աշակերտ Մելիքսեթի հետ հեռացել Վանա լճի Լիմ կղզի, հիմնել անապատ և վեց տարի այն ղեկավարելուց հետո՝ մահացել: Սոկացու գրական ժառանգության մեջ կենտրոնական տեղ է գրավում Հալիծորի Հարանց Մեծ անապատի չորս հիմնադիրներից նվիրված երկարաշունչ ներբողը, ուր առանձնակի գովեստով, կենդանի շնչով է ներկայացված Հայկազ իշխանը՝ որպես «Անապատի սիւն»: Ներբողի բանաստեղծական արժեքի, նրանում արժարժված հայրենասիրական գաղափարների մասին դրվատանքի խոսքեր են ասել Լեոն, Ղ. Ալիշանը, Ն. Ակինյանը, Հր. Աճառյանը և ուրիշներ⁴²: Ներբողում ներկայացված անուններից առաջինը Մելիք-Հայկազ Բ-ն է՝ Շահ Աբասի սիրելի ու քաջարի զորականներից մեկը: Քաջաթաղում Շահ Աբասի կողմից տրված իր անսահմանափակ իշխանությունը մեկըն օգտագործել է անապատի հիմնադիրներին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու համար և այդ պատճառով նա համարվում է անապատի սյուն:

«Անապատի սիւն լինէր

Եւ գրգեր գթով հայրական

Մինչ յիշխանութեան միջին

Ջանք դնէր անապատական...»

Ներբողում հայրենասիրությունն արտահայտված է հատկապես Մելիք-Հայկազ Բ-ի կերպարի միջոցով: Եվ ինչպես նկատել է Ա. Դոլախանյանը. «Մելիք-Հայկազնի կերպարը ժողովրդի ազատագրման համար պայքարի ելած մարդու կերպար է՝ նման մեր միջնադարյան գրա-

⁴² Ներբողն առաջին անգամ հրատարակել է Ղ. Ալիշանը: Այն ընդօրինակված է շուրջ տասը ձեռագրերում, և գրվել է Հալիծորի անապատի սան, ապագա կաթողիկոս Փիլիպոս Աղբակեցու պատվերով: Ներբողն հայտնի է երկու վերնագրերով. «Ներբողեան գովեստից չորեցունց արանցն» և «Օրհնեալ Տեր Յիսուս փրկիչ» և գրվել է 1621 թ.՝ հենց Սյունյաց կամ Հալիծորի Մեծ անապատում:

կանության մեջ կերտված հայրենասեր իրական-պատմական հերոսների կերպարներին»⁴³:

Ջետաքրքիր է, որ Հալիծորը չէր մտնում Քաշաթաղի մելիքության մեջ: Անկասկած այն պատկանում էր Տաթևի մելիքությանը, ուր իշխում էին Օրբելյանները: Անշուշտ որոշակի քաղաքական համաձայնություն է եղել երկու հայկական մելիքությունների միջև և Մելիք-Հայկազը Տաթևի մելիքության սահմաններում ազատ գործելու հնարավորություն է ունեցել: Գերադասվել է համազգային շահը:

Ներսես Մոկացին ներքողի մեջ մեծ վշտով, բայց և հուսադրուծով է նկարագրել ժողովրդի սիրելի հերոս իշխանի մահը.

«Ահա ձեզ ծայն աւետեաց,
Մփոփանաց և յուսադրական,
Թեպէտ սերմանողքն անկան,
Սերմանեալքն յոյժ արդինացան...»

Տգիտության ու խավարի մեջ խարխափող մարդկանց համար փրկության շող էր ոգու վերակենդանացման համար վառած այն խարույկը, որը բոցկլտաց Հարանց Մեծ անապատում: Այստեղ ճգնած և դաստիարակություն ստացած կրոնավորներն էին, որ անապատներ հիմնեցին Վանա լճի Լիմ և Կտուց կղզիներում, Շամքորի Չարեքագետում, Մևանա կղզում, Բարկուշատի Տանձափարախում, Քաշաթաղի Հոջանցում: «...Այս անապատը (Հարանց Մեծ անապատն - Ս.Հ.) եղավ բոլոր անապատների մայր և ծնող և հայ ազգիս լուսավորության առիթ», - հավաստում է պատմիչը⁴⁴: Կուսանաց և հարանց անապատներ են ստեղծվում նաև Սյունիքի խնձորեսկ, Շինուհայր, խամածախ, Գորայք-Գորիս բնակավայրերում:

Քաշաթաղի մելիքության հովանու ներքո Սյունիքի հոգևոր-մշակութային կենտրոնները ծավալում են աշխույժ, կրթական, մտավոր-մշակութային գործունեություն: XVI-XVII դդ. մեզ են հասել այդ կենտրոններում գրված ու նկարագրողված տասնյակ ձեռագրեր: Մելիք-Հայկազն ինքը գրի պաշտամունք ուներ և ինչպես արդեն նշել ենք, մեզ է

⁴³ Ներսես Մոկացի, Բանաստեղծություններ, աշխ.՝ Ա. Դուլախանյանի, Ե., 1975, էջ 14:

⁴⁴ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 201:

հասել անձամբ մելիքին պատկանող (հետին ստացող) 1495 թ. գրված մի «Ավետարան»:

XVII դ. բուն Քաշաթաղի տարածքի վանքերում, անապատներում ու եկեղեցիներում ձևավորվում են նաև գրչության կենտրոններ, գրվում բազում ձեռագրեր: Մեզ հասած ձեռագրեր են գրվել Խանաժախում, Խոզնավարում: Խանաժախում 1647 թ. կուսանաց անապատի միանձնուհի Մարիամի կողմից ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ զսայ ի յերկիրս Քաշթաղու, ի գուղս Խանաժախ»: Ու նաև թե ինչ էր խնդրում միանձնուհին. «Ով ոք զսա կարդայ եւ արինակէ, մի բերան զմեզ յիշե եւ ողորմի ասէ՝ Աստուած իւրն ողորմեսցի»⁴⁵: Միքայել սարկավագի կողմից 1652 թ. մի ձեռագիր է գրվում Խանաժախից մոտ 7 կմ հյուսիս գտնվող բարձրադիր Խոզնավար գյուղում, որին գրիչը կոչում է Քաշաթաղի աստվածաբնակ և անառիկ դղյակ ելուզակների նկրտումների հանդեպ: Հետաքրքիր է այդ ձեռագրի ստեղծման պատմությունը: Դրա պատվիրատուներն էին անգավակ Ջաքար և Նաներ ամուսինները, որոնք ձեռագիրը պատվիրել են «ոչ ունելով իւրեանց զաւակ մարմնաւոր և կամ յիշատակ ի վերայ երկրի, այլ ի միտ առան զբանն Աւետարանին որ ասէ. «Գանձեցէք ձեր զանձ յերկինս, ուր ոչ գող մերձենայ...»»⁴⁶: Հարանց Մեծ անապատում ձևավորվեց նաև մանրանկարչական լիարժեք դպրոց⁴⁷:

Մ. Հասրաթյանի հաշվարկներով Մելիք-Հայկազ Բ-ն ապրել է շուրջ 90 տարի և մահացել 1623 թ.: Մ. Օրմանյանը գտնում է, որ հայտնի իշխանը մահացել է 1621 թ.⁴⁸: Նշանավոր մելիքի տապանաքարը եղել է համեստ՝ առանց գրի ու թվականի: Տապանաքարի երեսին պատկերված են եղել միմյանց դեմ ծառացած երկու օձեր: Տապանաքարը ներկայումս չկա:

Մելիք-Հայկազ Բ-ի մահից հետո Քաշաթաղի մելիքությունը թուլանում ու անկում է ապրում: Պատճառն, անշուշտ, անմիաբանությունն էր: Քաշաթաղի մելիքության հանդեպ ունեցվածություններ էին դրսևորում

⁴⁵ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Գ, Ե., 1984, էջ 256:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 256:

⁴⁷ Գևորգյան Ա., Վայոց Ձորի և Որոտանի մանրանկարչությունը 13-17-րդ դարերում, Ե., 2003, էջ 147-168:

⁴⁸ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2735-2736:

ոչ միայն մահմեդականները: Շահ Աբասի հաջորդ Շահ Սեֆիի օրոք (1628-1642) Գանձասարի կաթողիկոսը փորձում է իրեն հարկատու դարձնել Քաշաթաղի քրիստոնյաներին և միայն Շահ Սեֆիի 1634 թ. հրովարտակի միջամտությամբ ստիպված է լինում Քուշթասիֆի (Քաշաթաղի) քրիստոնյաներից բռնի «թալիբանե» չպահանջել, քանի որ նրանք առաջվա պես պետք է շարունակեն ենթարկվել էջմիածնին⁴⁹: Տվյալ հարցում, անտարակույս, որոշակի դերակատարություն է ունեցել ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝ Հալիծորի Հարանց Մեծ անապատի սան Փիլիպոս Ա Աղբակեցին (1632-1655):

Շահ Սեֆիի իշխանության տարիներին Չաքարիա Քանաքեռցին հիշատակություն ունի Քաշաթաղ երկրի Հօչես (Հոչանց) գյուղի մասին: 1635 թ. օսմանյան սուլթան Սուրադ 3-րդի հարձակումից խուսափելով Կարբի գյուղի բնակիչները փախչում, գալիս իջևանում են Քաշաթաղի Հոչանց գյուղում: Սոտակայքում գտնվող քոչվոր քրդերը հարձակվում են փախստականների վրա: Կարբեցիներին կողոպտում են, կանանց անարգում, երեխաներին գերեվարում: Թավրիզում գտնվող կարբեցի մի վաճառական, իմանալով այդ մասին, խնդրագիր է ուղարկում պարսից ղեկավարությանը: Շահ Սեֆին զորագույն է ուղարկում Քաշաթաղ՝ հրամայելով քրդական ցեղի հետ վարվել այն կերպ, ինչ նրանք արել էին դժբախտ փախստականների նկատմամբ և ավարն էլ տալ նրանց⁵⁰: Այդ իրադարձությունը ևս վկայում է, որ Քաշաթաղի մելիքությունը խիստ թուլացել էր:

Նշանավոր մելիքն երկու անգամ ամուսնացել է: Առաջին կնոջից ունեցել է Աղան կամ Աղաջան անունով որդի: Խանաժախ գյուղի արևելյան ծայրամասում, ցածրիկ բլրի վրա կանգնեցված է 1,45 մ x 0,75 մ x 0,20 մ չափերով խաչքար, որն իր վրա կրում է երկլեզվյան՝ հայերեն ու պարսկերեն արձանագրություններ: Հայերեն արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ի թագաւորութեան Շահ Աբասին ես Աղան որդի Պարոն Հայկազին կանկնեցի խաչս անուանըն Պողոս վարդապետին բարեխօս Այ. Քրիստոնէից ի թվկս հաոց: ՌԿԹ: (1620) երկրին մուլքն պար-ն Հայ-

⁴⁹ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականքը, պրակ 2-րդ, էջ 109:

⁵⁰ Լեո, մշվ. աշխ., էջ 299-300:

կազին է»⁵¹: Մելիք-Յայկազ Բ-ի երկրորդ կնոջ անունը Գուլաբ էր, որից ունեցել է երեք արու զավակներ՝ Գասպար, Շահնազար և Բեկնազար անուններով: Այդ մասին տեղեկանում ենք Գուլաբ խանումի տապանաքարի արձանագրությունից, որը գրառել է Մ. Յասրաթյանը: 1651 թ. Մելիք-Յայկազ Բ-ի որդիները թաղել են իրենց մորը և տապանաքարի արևելյան ճակատին թողել արձանագրություն. «Մեք որդիք Պարոն Յայկազին, Գսբրս, Շնզրս, Բեկնազարս, կնկե ցուցաք սբ. խաչս փըրկութիւն հոգյ մաւրն մեյր ... լաբի խնին, որ բզմ երախտիս»⁵²:

XVII դ. երկրորդ կեսից պատմական աղբյուրները և մասնավորապես տոհմական դամբարանի արձանագրություններն այլևս հստակ պատկերացում չեն տալիս մելիքական տան ժառանգների մասին: Քաշաթաղի մելիքների մասին չի խոսվում նաև Դավիթ-Բեկի ազատագրական պայքարն արտացոլող սկզբնաղբյուրներում: Մնում է ենթադրել, որ Մելիք-Յայկազյան մելիքական տունը անկում է ապրել: Բայց ինչպե՞ս: Ս. Խանզադյանն իր «Յայրենապատում» գրքում բերում է մի տեղեկություն, որ նա քաղել է Խանաժախ գյուղում և ըստ որի Մելիք-Յայկազի հետնորդներն ընդունել են մահմեդականություն.

«Յարցնում եմ Մելիք-Յայկազի մասին:

- Յը՞, - սրվում է նա (Բոզի ապերը - Ս. Յ.), - Մելիք էգյա՞ղը:

Յա՛, գիտեմ, ոնց չէ: Նրա թոռը էլ էգյազ է, թուրքացել ա, դարձել Ալլահ-վերդի: Մի մզկիթ ա շինել, փլվածքը գյուղի մեջ կա»⁵³:

Իսկ ի՞նչը կարող էր ստիպել կրոնափոխ լինելու հայտնի մելիքական տան հետնորդներին: Նախ նկատենք, որ Մելիք-Յայկազ Բ-ի մահից հետո մելիքության զորությունն կտրուկ անկում է ապրում: Տարբեր մայրերից ծնված նրա որդիները հավանաբար միաբան չէին և բաժան-բաժան էին արել իրենց հոր տիրույթը, այդ տիրույթին ձեռք էին մեկնել և օտարները: Եվ միայն նշանավոր իշխանի կնոջ՝ արիական Գուլաբի ջանքերով է, որ Խանաժախ, Բայանդուր (Վաղատուր) և Խոզմավար գյուղերի մուլքը նորից անցնում է Յայկազյաններին: Այդ մասին

⁵¹ Խաչքարը մասնակի վնասված է, որոշ տառեր զնդակոծությունից դարձել են անընթեռնելի:

⁵² Յասրաթյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 164: Այս տապանաքարը ես չկա:

⁵³ Խանզադյան Ս., Յայրենապատում, հ. 1, Ե., 1980, էջ 120: Ի դեպ, Ս. Խանզադյանը Խանաժախում աշխատել է որպես ուսուցիչ:

գրված է Գուլաթ խանութի գերեզմանաքարին. «Գնաց եւ մեր հյրենիք մւլքերն անկել էր ի ձեռք թ(ա)գ(աւո)րեն՝ ՂԲԼՅ էառ այսքն գեղի: ԽՆԾԽ: Պյինդր: Խզնվր»⁵⁴: Այս երեք իրար հարևան գյուղերը, որոնք գտնվում են Գորիսի ենթամարզում, տարածքով ներկայացնում էին Քաշաթաղի մելիքության արևմտյան հատվածը, Օխոեռնավանից (Ջաբուղ) գետի բարձրադիր աջ ափը միայն:

Մելիք-Չայկազ Բ-ի հետնորդների ստիպողական հավատափոխության համար կարող էր պատճառ լինել մի դիպված, որի մասին պատմում է Րաֆֆին: Նա «խամսայի մելիքությունները» ուսումնասիրության մեջ տալով Արցախի հինգ մելիքությունների ծագումնաբանությունը, նշում է, որ տարածքով ամենափոքր՝ Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանները ծագում են Սյունիքից. «Մի գրչագիր պատմությունից քաղում ենք այսքանը միայն, թե Մելիք-Իսրայելի որդի Մելիք-Եսային Սյունյաց աշխարհի գլխավոր խանին (") սպանելու համար, որը անբարոյական նպատակներ ուներ նրա քրոջ վերաբերությամբ, 1687 թ. գաղթում է Ղարաբաղ՝ բերելով իր հետ բազմաթիվ ընտանիքներ»⁵⁵: Հիմնվելով Ջրաբերդի ավանդությունների վրա՝ Լեոն ևս Մելիք-Իսրայելյաններին սերած է համարում Սյունիքից⁵⁶: Իսկ Մելիք-Իսրայելի Սյունիքի որ մասից գաղթած լինելու հարցի պատասխանը գտնում ենք տեղանունների բառարանի Արցախի համաժախ գյուղին վերաբերող Ստ. Մելիք-Բախշյանի հեղինակած հոդվածից. «XVII-XVIII դդ. եղել է հաջեն *գաւի* Քաշաթաղի մելիքության կենտրոնը: Բնակչության մախնիները գաղթել են Սյունիքի համաժախ (այժմյան Գորիսի շրջ. համաժախ) գ-ից, որոնք 1686 թ. (ըստ Րաֆֆու՝ 1687 թ. - Ս. Հ.) մախ բնակություն են հաստատել Ջրաբերդում, ապա՝ այս գ-ում»⁵⁷:

Արցախի համաժախը ի տարբերություն Սյունիքի համաժախի մաս կոչվել է Նոր համաժախ: Պահպանվեց մաս հին երկրանունը, ստեղծվեց Քաշաթաղ անունով մելիքություն: Այսպիսով հնարավոր է

⁵⁴ Հասրաթյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 164:

⁵⁵ Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 170:

⁵⁶ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 751:

⁵⁷ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ 2, Ե., 1988, 641: Տես մաս Ս. Եպս. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 52:

դառնում ենթադրել, որ քրոջ պատիվը պաշտպանելով պարսկական խանին սպանող Մելիք-Եսային Սյունիքի խանածախի Մելիք-Յայկազյան իշխանական տան ներկայացուցիչներից է և, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Մելիք-Յայկազ Բ-ի ծոռը: Արցախ տեղափոխված Մելիք-Եսայու հոր անունն էր Իսրայել, որը կարող էր լինել նշանավոր մելիքի չորս արու զավակներից մեկի ժառանգը: Պետք է կարծել, որ ոչնչացման սպառնալիքի տակ կրոնափոխ են եղել Մելիք-Յայկազ Բ-ի այն հետնորդները, որոնք չեն հասցրել կամ չեն կամեցել տեղափոխվել Արցախ: Պատմական վավերագրերը վկայում են, որ Իսրայել Օրու կողմից 1699 թ. Անգեղակոթում հրավիրված գաղտնի ժողովին մասնակցել է նաև Խշթաղի (Քաշաթաղի) մելիք էմիրբեկը: Նրա հոր անունն էր Մարտիրոս: Բայց արդյո՞ք մելիք էմիրբեկը ներկայացնում էր Մելիք-Յայկազյան տոհմը: Էմիրբեկը ազգությամբ հայ էր, հավատով՝ քրիստոնյա, և եթե շառավիղն էր հին մելիքական տան՝ ապա մնում է ենթադրել, որ Մելիք-Յայկազ Բ-ի ոչ բոլոր հետնորդներն են հավատափոխ եղել, կամ՝ նրանց հավատափոխությունն եղել է կարճ ժամանակով: XVIII դ. վերջին Սյունիքի Քաշաթաղի մելիքությունը բավականին հզոր էր: Պետրոս Մեծին ուղղված զեկուցագրի մեջ Իսրայել Օրին հայտնում է, որ Քաշաթաղի նահանգը թշնամու դեմ կարող է համել 10000 զինվոր⁵⁸: Մելիք էմիրբեկի անունը Ամիրբեկ ծևով հիշատակվում է նաև Օրու կողմից 1703 թ. Գանձասարում ռուսաց ցարին ուղղված դիմումի տակ. «Ես Մարտիրոսի որդի Ամիրբեկ դրի իմ մօրին եւ ձեռագիր ինձ դապուլ է»⁵⁹: Այնուամենայնիվ վստահաբար չենք կարող պնդել, թե էմիրբեկը և նրա հայր Մարտիրոսը Յայկազյան մելիքական տոհմի շառավիղներից են: Այդ ժամանակաշրջանում հայտնի մելիքական տոհմի ներկայացուցիչների մասին ակնարկ ունի միայն Րաֆֆին. «Հիշյալ երկրներում կային հզոր մելիքություններ, որոնք 1722 թ. ապստամբության ժամանակ մասնակցում էին Դավիթ Բեկի Ղարաբաղի մելիքների կռիվներին: Օրինակ. Ջանգեզուրի վիճակում հայտնի էին Մելիք-Յայկազյանները...»⁶⁰: Բայց մենք գիտենք, որ Դավիթ Բեկի ապստամբությունն արտացոլող

⁵⁸ Լեո. նշվ. աշխ., էջ 540:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 578:

⁶⁰ Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 377:

պատմական աղբյուրները Մելիք-Չայկազյաններին չեն հիշատակում, նրանց մենք չենք տեսնում պատերազմական գործողություններում, թեև նրանց գոյությունն ամուր թիկունք կարող էր լինել Դավիթ Բեկին, քանի որ նրանց տիրության տարածքը կապող օղակ էր Արցախի ու Սյունիքի միջև:

1795 թ. Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքի ժամանակ Շուշիի բերդը գրոհող պարսկական գործի հրամանատարը Չովհաննես անունով և Մելիք-Չայկազյան ազգանունով զնդապետն էր⁶¹: Մակայն հիմքեր չկան պնդելու, թե դա հայտնի մելիքական տոհմի ներկայացուցիչն է: Այդպես պնդելու կռվան չի կարող լինել նույնիսկ այն հանգամանքը, որ զնդապետը կռվի ընթացքում սերտ կապերի մեջ է մտնում Արցախի Խանաթախ գյուղի բնակիչների հետ, որոնք ընդամենը մի հարյուրամյակ առաջ էին գաղթել հին Խանաթախից, և եթե ինքն էլ Մելիք-Չայկազյան տոհմի ժառանգներից էր, ապա նշանակում է, որ հանդիպել է իր հայրենակիցներին ու ազգականներին:

Ռուսական բանակի հայազգի նշանավոր գեներալ-ադյուդանտ Իվան (Չովհաննես) Դավիթի Լազարևը (1820-1879) սերում է Քաշաթաղի մելիքական տոհմից⁶²: XIX դ. առաջին կեսին Մելիք-Չայկազյան տոհմի շառավիղների հետքերը երևում են Անդրկովկասի տարբեր վայրերում⁶³:

Գորիսի Խանաթախ գյուղից սերվող ազնվական ծագում ունեցող անձիք ապրում էին ընդհուպ XX դ. 20-30-ական թթ.: Այդ ժամանակ խորհրդային իշխանության կողմից Գորիս քաղաքում հաշվառված շուրջ մեկուկես տասնյակ բեկերի թվում հիշատակվում է և Խանաթախի Չայրապետ-բեկը:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 452-454:

⁶² Բանբեր Չայաստանի արխիվների, 1991, թիվ 3, էջ 218:

⁶³ Կարապետյան Ա., Չայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, գիրք 3, Ե., 1999, էջ 126:

СЕРГЕЙ АХВЕРДЯН
Горисский Гос. Университет

ОЧЕРКИ ИЗ ИСТОРИИ СЮНИКСКОГО КАШАТАГСКОГО МЕЛИКСТВА

РЕЗЮМЕ

В XV-XVI вв. персидские власти с антиосманскими стратегическими намерениями в Сюнике одобрили создание четырёх полузависимых княжеств, которые назывались меликствами. Самое знаменитое среди них было Кашатагское меликство Мелик-Айказянов, центром которого в начале было селение Кашатаг, а потом Ханацах. Это меликство достигает своего расцвета во время правления Мелик-Айказ II (1551-1621). Он был близким придворным и любимым воином персидского царя Шах-Аббаса I. Мелик-Айказ отличился патриотическими деяниями: помогал строению и существованию Алидзорского монастыря Аранц Мец апатат, реставрировал Цицернаванк, оставил ценные строения в Ханацах и т. д.

Под покровительством меликств Сюник пережил подъем духовно-культурной жизни общенационального значения.

В конце VII в. одна ветвь Мелик-Айказянов переходит в Арцах, где они основывают поселение Нор Ханацах и одноимённое меликство Кашатаг.